

“Такова Россия для бродяг...”

(взаємовідносини запорозького козацтва з сербськими колоністами у середині XVIII ст. у контексті урядової політики)

Колонізаційні заходи російського уряду у 40-60-і рр. XVIII ст. на території Південної України прямо чи опосередковано були спрямовані на ізоляцію запорізьких "вольностей" від Правобережної та Лівобережної України, а згодом і на повне їх відторгнення від Січі. Одним з важливих етапів на цьому шляху стала організація переселення сербів з півдністрійських територій і створення адміністративних одиниць Нової Сербії та Слов'яносербії [17]. Перша зайняла родючі землі в північно-західній частині запорозьких володінь по Тясмину, Висі, Синюсі, Інгульцю; друга – частково північно-східні території козацьких “вольностей” між річками Сіверським Дінцем, Бахмутом і Луганню. З огляду на це, між новими сусідами фактично відразу виникли непорозуміння з приводу земель та меж. Оскільки, боротьба виявилася гострою, не дивно, що вона завжди привертала увагу дослідників історії Нової Січі. Але проблема запорозько-сербських стосунків лише цим не вичерпується. У даній статті ми окреслимо найбільш вагомий “точки дотику” цього сусідства.

Чимало населених пунктів, які стали шанцями сербських полків, свого часу починалися з козацьких зимівників Інгульської чи Бугогардівської паланок.

В 1745 р. миргородський полковник В. Капніст разом з французьким інженером підполковником російської служби Даніелем де Боскетом за наказом імператриці Єлизавети Петрівни оглянули задніпровський край і склали карту. Запорожці пізніше, звертаючись до царського уряду з приводу непорозумінь на кордонах, завжди посилались на неї як на достовірну [21, 311]. Інженер де Боскет позначив козацькі зимівники, розміщені на території, яку пізніше було віддано під Нову Сербію і Новослобідський козацький полк. Зокрема, сучасна Олександрія Кіровоградської області розташовувалася на місці зимівника козака Уса і називалася Усиківкою. Коли ж прийшли серби, там перебувала 12 рота Пандурського полку. Зимівником козака Протопопа було с. Протопопівка, де розмістилась 13 рота Пандурського полку, а серби переіменували його на Вараджин [10, 488, 601].

Керівники Слов'яносербії І.Шевич та Р.Прерадович, хоч і отримали територію менш освоєну, також значну частину своїх рот розмістили в уже існуючих населених пунктах. Наприклад, Черкаський Брід, який був складовою рангового наділу І.Шевича, заселявся запорожцями ще в 1645 - 1647 рр. [11, 802]. В першій половині XVIII ст. запорізькими зимівниками були Підгірне (з 1784 р. Слов'яносербськ), Вергунка (частина сучасного Луганська) [8, 26].

Проте новоприбулі колоністи вважали себе першими, хто заселяв край. Син одного з сербських переселенців Олександр Пишчевич згодом називав сербів народом, який освоював "дикий край"[18, 118]. Такі ж оцінки ролі південнослов'янських колоністів зустрічаються і в приватних документах сім'ї командира Новосербського корпусу І. С. Хорвата. Можливо, серби не рахувались з колонізацією українського населення та запорожців тому, що російський уряд

вважав ці землі пустинними і виключне значення надавав переселенню підданих Австрійської імперії, не рахуючись з інтересами тих, хто вже доклав чимало зусиль для опанування і загосподарення вказаних земель. Запорожців же новоприбулі взагалі сприйняли як ворогів імперії. За словами того ж О.Пишчевича сербські полки були покликані захищати "край від набігів татар, поляків і запорожців"[18, 113]. Таким чином, адміністрація Нової Сербії та Слов'яносербії ставала провідником урядової політики в регіоні.

Коли було засновано сербські адміністративно-територіальні одиниці, Січ не лише повинна була віддавати свої землі, а ще і допомагати новоприбулим влаштовуватись на новому місці. Зокрема, під час поселення полків І.Шевича та Р.Прерадовича Височайшим указом гетьману України К.Розумовському повелювалось дати в Кіш розпорядження, щоб запорожці не заважали сербам і дали підводи для переїзду на місце поселення "[5, 88-90].

Кошова старшина одразу в новому сусідстві побачила загрозу для своїх володінь та інтересів. Нова Сербія, Новослобідський козачий полк, Українська лінія, Слов'яносербія тісним півколом оточили запорізькі володіння, частково захопивши їх. За образним висловом писаря Д.Романовського в такий спосіб було "все військо в мішок убрато".[2, 213]

На середину 50-х років стосунки сусідів особливо загострилися. На цей час південний кордон Нової Сербії посунувся на землі запорожців ще на 20 верст за рахунок Новослобідського поселення; саме ж новосербське командування, відчуваючи за собою підтримку уряду, почало роздавати "відкриті листи" на заснування хуторів та слобід. У 1754 і 1755 роках слобідські чини і деякі сербські офіцери зайняли землі біля Великого і Малого Інгула, по берегах річок Самоткані і Домоткані, де здавна знаходились так звані "верхньодніпровські" зимівники запорожців [21, 177]. Кіш такого свавілля стерпіти не міг, тому чергова депутація до Петербургу мала підняти питання про повернення земель і встановлення чітких кордонів.

В травні 1755 р. з Січі виїхала депутація до Петербургу, яка пробула там більше року. До її складу ввійшли Данило Гладкий, майбутній кошовий Петро Калнишевський, писар Іван Чугуєвець [23, спр. 27, арк. 3-6]. Кіш забезпечив депутатів докладною інструкцією і петицією. Крім нагальних господарчих питань, посланці повинні були повідомити уряд про захоплення Новою Сербією, Новослобідським поселенням, Слов'яносербією, Донським військом запорозьких земель.

Дозвіл на поїздку до царського двору козаками отримано від гетьманської Генеральної військової канцелярії. Крім цього граф К.Розумовський особисто підтримав запорожців. В своїх листах від 6 липня і 18 серпня він детально обґрунтував вимоги Січі [5, 132]. Зокрема, гетьман підкреслював, що землі, захоплені у козаків, необхідні їм для господарчих потреб, адже там вони займались полюванням, ловлею риби.

Розгляд цієї справи в Сенаті затягнувся надовго. Запорожці посилались на універсал Б.Хмельницького, в якому обумовлювались кордони їх володінь. Сенат же відповідав, що універсал втрачено і треба почекати, поки його відшукають.

Закінчився і 1755 р., а справи не вирішувались. 1 квітня 1756 р. депутати писали: "Хоч ми всім сенаторам, окрім менших, сумлінно надокучаємо й пороги побили, ходячи, й письмово різними документами просили, одначе поспіху немає і скорої відправки не обіцяють, а на ділі нічого немає"[21, 324].

Нарешті 28 травня 1756 р. вийшла резолюція Сенату, в якій наказувалось зробити опис земель [14, №10562]. На її підставі 10 червня того ж року дана Височайша грамота гетьманові К.Розумовському - наказувалось вдовольнити прохання Січі щодо торгівлі; земельне ж питання чітко не визначалось. Сене наказів зводився до того, що оскільки ні універсалу Б.Хмельницького 1655 р., ні царської грамоти 1688 р. не віднайшлось, то у Сенату виникають сумніви, чи справді всі ті землі запорозькі, тим більше, що вони пустинні, мало заселені. Тому повелювалось створити комісію по опису запорозьких володінь, карту ж необхідно було надіслати в Сенат і там потім остаточно вирішиться проблема[23, спр.27. арк.3].

Однак були питання, які потребували термінового вирішення - суперечки запорожців з сербськими поселенцями і жителями Новослобідського поселення відносно земель біля річок Домоткані і Самоткані. Запорожці вказували, що Новослобідському полку відмежовано територію з верхів'я Самоткані до гирла Домоткані і межа та проходить степом, а не біля самої річки, де козаки рибалять. А слобожани "... як по річці Самоткані, так і річкам Верблюжці, Бешці та іншим (де козацькі зимівники знаходяться) своїми хуторами оселились і байраки самотканські та інших річок надто спустошують..." [5, 132]. У зв'язку з цим К.Розумовський отримав указ від 10 серпня 1756 р., в якому повелювалось "взнать думку Коша куди перенести зимівники з Самоткані", щоб територія та залишилась за новими поселенцями [5, 135]. Річка Бешка віддавалась вся Новосербським і Новослобідському полкам, а Верблюжка Новослобідському поселенню. Таке рішення мотивувалось тим, що у вказаних запорізьких зимівниках знайшли собі притулок гайдамаки.

Отже, з результатів першої запорізької депутації було вже видно, яку позицію зайняв уряд відносно Запорозької Січі як одного з учасників конфлікту. Сенат постійно наголошував, що козацькі "вольності" мало заселені, тому члени першої депутації радили кошовому і старшині якомога швидше заселяти землі біля Інгула, щоб з майбутніх описів уряд побачив, що вони не пустинні. Однак, з описом земель знов таки виникли проблеми.

Виходячи з наказів Сенату та імператриці, комісію слід було створити з депутатів від Гетьманщини, Запоріжжя, фортеці Святої Єлисавети. Ця подія знайшла цікаве відображення в народній пісенній творчості, зокрема в пісні "Ой з-під города, а з-під Єлисавета"[12, 553] Ось уривок з неї:

Ой з-під города, а з-під Єлисавета
Сизі орли вилітали,
Ой там собирались, ой там собирались
Все пани сенатори,
Пани сенатори, пребільшії генерали.
Вони думали - гадали:
"Ой як би нам, панам сенаторам,

Запорізьку землю взяти?
Ой як би нам, ой як би нам
Всі волості одібрати?
Ой як одібрати всі волості запорізькі -
Зачали на плани ділити...

Від Гетьманщини депутатами було призначено бунчукового товариша Федора Левенця та полтавського сотника Григорія Штепу. Від Коша на опис мали приїхати Григорій Федоров (Лантух), військові старшини Микола Косап та Іван Чугуєвець, а з ними 80 старих запорожців для показу кордонів війська [21, 329-330]. Своїх депутатів повинні були виділити Новосербський корпус і Новослобідський полк, а комендант фортеці Святої Єлисавети О.Глебов мав призначити геодезистів.

Але опис не відбувся, оскільки О.Глебов не дав геодезистів та інженерів. Тим часом все нові і нові слободи з'являлись на території запорізьких "вольностей".

У січні 1758 р. Кіш звернувся до гетьмана К.Розумовського з проханням дозволити відправити до Петербургу нову депутацію. Крім господарчих проблем, які необхідно було вирішити, запорожці знов-таки хотіли порушити питання про кордони своїх володінь. Цього разу Кіш пропонував, не чекаючи нового опису земель, вчинити межування згідно карти де Боскета. Влітку того ж року депутація у складі військових старшин Павла Кирилова, Петра Калнишевського та Артема Васильєва виїхала до столиці. Депутати пробули там до початку 1760 р., але остаточно поземельного питання не вирішили, хоча чимало чиновників за великі дарунки з Коша обіцяли допомогти козакам у цій справі.

Оскільки генерал-лейтенант І.С.Хорват і комендант фортеці Святої Єлисавети О.Глебов неодноразово сповіщали Сенат про те, що в зимівниках запорізьких козаків переховуються гайдамаки, значні території не заселені, то Сенат не дав згоди робити межування за картою де Боскета. Ще під час перебування депутації в Петербурзі, указом від 10 березня 1759 р. повелено продовжити опис земель [5, 193]. Для його проведення зі столиці відряджався геодезист Іван Ісленьєв. Депутатами від Січі на цей раз були колишній кошовий Григорій Федоров, старшини Микола Косап і Микита Самбок з 38 козаками-старожилами. Від Гетьманщини в комісію посилались полтавський полковий обозний Андрій Руновський, полтавський сотник Григорій Штепа, з ними ж прибував і геодезист І.Ісленьєв [21, 336]. Комісія мала розпочати свою роботу з боку Запоріжжя, тому Новослобідський полк і Новосербський корпус своїх посланців не призначили. Згодом, коли на карту було знято чималу територію, своїх депутатів обрали бригадир М.Муравйов та генерал-майор Ф.Юст, які спільно командували на той час фортецею Святої Єлисавети. Ними стали поручник Астраханського гренадерського полку князь Волконський, обозний Новослобідського полку Михалчі, сотники Чечель і Авраменко та сержант-геодезист в допомогу І.Ісленьєву [21, 338].

Докладний опис цих подій знаходимо у вказаній роботі А.О.Скальковського, зазначимо лише, що новослобідські чини, комендант фортеці Св.Єлисавети М.Муравйов досить нахабно поводили себе з запорізькими депутатами, ігнорували їх інтереси. Скінчилось все тим, що опис було вчинено в присутності практично одних

запорожців. Тому сенатським указом від 10 січня 1760 р. повелівалось знов-таки робити опис, але в присутності депутатів трьох сторін [9, спр.187]. Отже, вже не перший рік поземельні питання не вирішувались, ситуація на пограниччі Запорожжя і Нової Сербії та Слов'яносербії погіршувалась. У 1761 р. запорожці скаржились канцлерові графу Воронцову з данного приводу, зазначаючи, що "весь Кіш тутешній вже стерпіти не може такої несправедливості" [4, 1851].

Кіш майже без перестану вів легальну боротьбу за землі, але вся історія з описом яскраво показувала, що уряд не схильний піти назустріч Січі. Хоча запорожці і знаходили підтримку у різних сановників, козацької старшини Гетьманщини, проте це мало допомагало у вирішенні справ. В листі до кошового від 14 січня 1762 р. полковий хорунжий Ніженського полку Григорій Кологривов радив домагатися аби виконувались формальні умови початку 1750-х років, коли лише влаштовувались Нова Сербія і Новослобідський полк. Кологривов вказував, що якщо Кіш буде домагатися більшого, то і І.Хорват, і комендант М.Муравйов також будуть відстоювати свої права на все нові і нові території [25, 275].

Знову надія на повернення своїх "вольностей" з'явилася у Коша, коли в 1762 р. на престол зійшла Катерина II. До двору відправились кошовий Григорій Федоров з військовим писарем Іваном Глобою. У проханні запорожці наголошували, що, маючи розмежування, колоністи захоплюють землі, на які не мають прав, а Січ не може цьому протистояти за браком документів на свої "вольності". 8 грудня 1763 р. видано черговий указ на ім'я К.Розумовського про опис земель [5, 190-197].

Час минав і разом з землями Січ почала втрачати чимало своїх прав. Коли запорожці зрозуміли, що нічого не можуть домогтися скаргами, вирішили взятися за зброю і звільнити свої землі від нових господарів. На козацькій раді 2 квітня 1763 р. було вирішено виселити назад поселенців сербських і слобідських рот зі своїх володінь біля Гарду, "не завдаючи ні на одну копійку збитків і ніякої образи" останнім [26, 556]. Бугогардівський полковник Дем'ян Деркач (Семенов) зі своїми козаками вирушив до прикордонної слобідської лінії, а звідти прибув до заснованих на запорізьких землях селищ в урочищах Лисі Гори і Піщаний Брід і спалили там дві розкольничі слободи [5, 195].

Командуючий регулярними військами у фортеці Святої Єлизавети генерал В.Наришкін повідомив Сенат про цю подію. Полковника Деркача арештували і відправили в Глухів для суду [21, 382]. Кіш не міг захистити полковника, а лише 20 квітня відправив чергову скаргу, де констатував величезні захоплення Січових земель під Нову Сербію і Новослобідський полк [1, 197, 206]

Це лише один приклад найбільш крайнього вияву незадоволення січовиків, але було ще безліч конфліктів і непорозумінь. Наприклад, справа №34 Архіву Коша Нової Запорізької Січі складається з серії скарг про взаємні наїзди запорожців і жителів Нової Сербії, про відбирання майна і худоби. Матеріали зібрані за період з 1756 по 1762 рр. [23, спр.34]. Викрадаючи майно, худобу у жителів Нової Сербії і новослобідського поселення, запорожці намагались таким чином зробити нестерпним життя тих, хто поселився на захопленій території.

Інша крайність з боку козацтва – думка про повернення під протекторат Порту. В 1756 р. генерал-лейтенант І.Хорват клопотав у Сенаті про те, щоб

Новосербським полкам віддали всі запорозькі землі від північної межі вниз Дніпром до острова Хортиці, про що Г.Федорова сповістив граф К.Розумовський. На це в листі від 20 серпня 1756 р. кошовий відповідав, що у разі втрати Військом Запорозьким зазначених земель, воно б не мало сенсу залишатись на службі у російського престолу [13, 200] Така відповідь справила враження у Петербурзі і Хорвату відмовили в його домаганнях. Але це було в ті часи, коли Порта і Кримське ханство представляли для Росії певну загрозу. З втратою ними позицій у чорноморському регіоні, запорожці позбавились і такого вагомому аргументу у своїх взаємовідносинах з російським урядом.

1764 рік став роком реорганізації Нової Сербії і Слов'яносербії, а з ними і Новослобідського полку, Української лінії та Бахмутського полку. Було створено Новоросійську губернію під керівництвом генерал-поручника О.П.Мельгунова. Тепер, крім старих непорозумінь на західному кордоні, спалахнули суперечки на сході - за землі між Самарою та Оріллю на межі зі Слов'яносербією [23, спр.175]. Відіслані для знімання на карту вказаної території інженер-майор Седякін з офіцерами не змогли проїхати вглиб степів. Запорожці не лише не захотіли їх супроводжувати, але й попередили: "Не їдьте, за степ не ручаємось"[21, 386].

Хоча Нова Сербія та Слов'яносербія перестали існувати як такі, Січ і надалі не раз згадувала їх у зв'язку з боротьбою за свої володіння. В 1765р. до імператорського двору прибула чергова запорізька депутація у складі кошового отамана Петра Калнишевського, військового писаря Івана Глоби, військового старшини Василя Пишмича з чолобитною від Війська Запорізького за землі [23, спр.175, *арк.* 6]. За указом Катерини II створили урядову комісію, яка ніби-то вивчала карти і повинна була вирішити проблему. Але з "Наказу виборним війська Запорозького в комісію "Проекта Нового Уложенія" 1767 р. бачимо, що питання так і залишилось відкритим [21, 646].

У боротьбі за "вольності" Запорожжя значну роль відіграла діяльність останнього кошового отамана Нової Січі - П.Калнишевського. Він був членом трьох депутацій до царського двору, доклав немало зусиль, аби Кіш міг довести свої права на землі. Він навіть, будучи кошовим, намагався протиставити іноземній колонізації козацьку. За словами мемуариста О.Пишчевича, за 9 років до зруйнування Січі запорожцями було створено п'ять поселень на спірній з Новою Сербією території. Це села Верблюжка, Петрівка, Куцівка, Зелена і Жовта, які заселялись одруженими козаками [18, 128].

Обгрунтовуючи захоплення запорозьких земель, генерал-лейтенант І.Хорват, коменданти фортеці Святої Єлисавети (О.Глебов, М.Муравйов, Ф.Юст) неодноразово вказували, що це необхідно з тієї причини, що більшість віддалених від Січі козацьких зимівників стали притулком для гайдаків. Цю мотивацію взяв на озброєння і Сенат, коли відмовляв Кошу у вирішенні поземельних суперечок.

Гайдамацький рух і участь у ньому запорожців були на той час не на користь Січі. Чимало конфліктних ситуацій між Запорозькою Січчю і сербськими колоніями виникало саме з данного приводу. Таким чином, проблема гайдамаччини і боротьби з нею була другою за значенням у взаємовідносинах між

Військом Запорозьким і сербськими адміністративно-територіальними одиницями, а надто Новою Сербією.

Справа в тому, що однією з функцій, покладеною російським урядом на керівників сербських полків І.Хорвата, І.Шевича та Р.Прародовича мала бути активна боротьба з гайдамаками. У 1756 р. при Новосербському корпусі було створено комісію у гайдамацьких справах, яка координувала дії військових сил Нової Сербії, фортеці Святої Єлисавети і Запорозького війська, а сама підпорядковувалась Київському генерал-губернаторові [19. Т.IX. С.484, 515]. Численні звертання в Кіш з приводу гайдамаччини свідчать про діяльність аналогічної комісії і в Слов'яносербії [23, спр.18, 92]. Однак, Нова Сербія була більш причетна до цих справ в силу свого географічного положення. На її території знаходились одні з найбільших місць перебування гайдамацьких загонів - ліси Чорний, Чута, Нерубай. До того ж поряд знаходились польські володіння, на які в основному і спрямовувались дії гайдамацьких загонів

Більш детально питання, пов'язані з гайдамачиною нами розглянуто в окремій статті, тому тут ми зупинимося на підсумках проведеної роботи [16].

Проаналізовані нами матеріали свідчать, що Новосербський корпус самостійно не забезпечував спокою і порядку в Новій Сербії. На допомогу новосербцям приходили і військові Пермського драгунського полку, і Новослобідського козачого, і загони козаків з Гетьманщини та Запорожжя. Але на той час урядом саме І.Хорвату приписувались неабиякі заслуги у боротьбі з гайдамацтвом. У А.О.Скальковського читаємо про новосербські частини: "Ці полки, набрані за кордоном, чужі до Запорожжя і свободи козацького духу, були вивчені в суворій німецькій дисципліні, а тому найменша спроба гайдамаків "погуляти в Польщі" була пов'язана з великою для гайдамаків небезпекою"[20, 59, 60]

Натомість січову старшину і кошових звинувачували у сприянні гайдамацтву. Такі відомості йшли від І.Хорвата, комендантів фортеці Св.Єлисавети, які посилались на допити гайдамаків, спійманих на розбої в Новій Сербії. Найбільш гучною справою стало слідство (1757 р.) над колишнім кошовим Григорієм Федоровим (Лантухом), суддею Прокопом Донським, писарем Дмитрієм Романовським і осавулом Парфеном Чорним. На основі доносів новосербського керівництва вказаних осіб звинувачували у потуранні гайдамакам, поділі з ними здобичі і прийнятті дарунків.

Звинувачення складалось з 10 пунктів, серед яких такі: "Отаман кошовий Григорій Федоров дав дозвіл всім гайдамакам бувшим в розбоях зібратися в Коші і взяв присягу, що надалі розбою чинити не стануть, чому вони до тієї присяги збирались, а по влаштуванню її зібравши ті гайдамаки у себе 100 рублів грошей віддали йому кошовому... кошовий зі старшиною всіх гайдамацьких коней поміж себе розділили... полковнику Гардовому Косапу дарено гайдамаками червонне золото та інші гроші..." [23, спр. 37, арк. 10-11].

У справі з гайдамацьким наклепом кошового було виправдано, але примітним є той факт, що практично в цей же час подібний прецедент (звинувачення у зв'язках з гайдамаками) стався і з командиром Новосербського корпусу генерал-лейтенантом І.Хорватом. З 1756 р. від польських магнатів Потоцького, Любомирського, Браницького до Київського генерал-губернатора

почали надходити скарги про гайдамацькі напади під керівництвом новосербського сотника Юска Табанця. А в 1757 р. з допитів гайдамаків виявилось, що саме І.Хорват доручав Табанцю збирати загін і їхати до Польщі [6, 66]. Справа ця розбиралась в Новосербській комісії у гайдамацьких справах. Відомості ж про інші непорозуміння дійшли до імператриці. У вересні того ж року граф К.Розумовський доповідав про напад гайдамаків на польських обивателів. Керував ними сотник Савранський, якого на те намовили І.Хорват та командир фортеці Святої Єлисавети О.Глебов. 23 грудня імператриця відповідала К.Розумовському на його донесення: "...що ж стосується вищезгаданого сотника Савранського та генерал- лейтенанта Хорвата в спорядженні за кордон для сварок з поляками і для насильного взяття на поселення в слободи поляків показання, йому як вже на тій крадіжці спійманому не вірити, оскільки по розгляду нашого правлячого Сенату їм генерал-лейтенанту як головним над новосербським полком командиром виявлені в своєвільному за кордон переході і обер офіцери команди його на смертне покарання засуджені і підлеглі штрафовані, а відповідно Савранському та іншим, як вже у крадіжках виявленим, вірити не слід і для того генерал-лейтенанту Хорвату про показаний насильний в новопоселену в Чорному Ташлику слободу переводі розслідувати..." [5, 150].

Таким чином, І.Хорвата виправдали. До того ж Сенат наказував більше не приймати свідчень від тих, хто сам винен, тим більше на І.Хорвата - "про ті злочини протестателя" [19. Т.Х. С.411, 557]. Але новосербське керівництво навіть один одного звинувачували у потуранні гайдамаками. Головною причиною гайдамацького розбою в регіоні комендант фортеці Св. Єлисавети Ф.Юст називав "послаблення і усупільнення з гайдамаками новосербських ротних командирів та інших поселян" [6, 66]. Хорват в свою чергу також звинувачував Ф.Юста в тому, що він не достатньо суворий зі своїми підлеглими "до гайдамацьких справ причетних" [6, 66].

Наведені приклади свідчать, що офіцери Новосербського корпусу на чолі з самим І.Хорватом не завжди виконували те, що вважалось їхнім обов'язком - маємо на увазі захист краю від гайдамацького розбою. Однак І.Хорват зумів поставити справу так, що вищі інстанції і уряд вважали його головною особою, яка веде боротьбу з розбоями в Новій Сербії. Проте, А.О.Скальковський вказував, що навіть поляки визнавали великі заслуги Г.Федорова в боротьбі з гайдамацькими нападами і розбоями [20, 60]. Але той факт, що значна кількість гайдамаків виходила з Січі і мала постійні зв'язки з запорожцями був не на користь Запоріжжю. Тому не дивно, що уряд не довіряв старшині і кошовим. Кошові, які намагались відстояти права і певну незалежність Січі, опинялись в скрутному становищі. З одного боку треба було виконувати накази уряду і К.Розумовського, з іншого - такі дії викликали незадоволення сіроми, яка тісно пов'язана з гайдамацтвом.

Більшість документів, які розкривають різні аспекти взаємовідносин Запорозької Січі і сербських адміністративно-територіальних одиниць з приводу гайдамаччини, стосуються саме Нової Сербії як одного з осередків перебування і діяльності гайдамацьких загонів. Але і на сході поблизу Слов'яносербії також діяли поодинокі гайдамацькі формування, про що свідчать документи Архіву Коша Нової Січі.

У травні 1760 р. дійсний статський радник Андрій Фліверок, який очолював Слов'яносербську комісію, писав в Кіш про сутичку військових Слов'яносербії з гайдамацьким загоном біля форпостів Корсунський Байрак і Товста Могила. А.Фліверок, зокрема зазначав, що гайдамаки мають підтримку з боку запорожців, про що радник вже не раз сповіщав Військову колегію [23, спр. 33, *арк.3*].

З гайдамацькими наїздами пов'язана серія скарг офіцерів з Новосербського корпусу, а також полків І.Шевича та Р.Прерадовича. Це навіть не стільки скарги, скільки прохання знайти і повернути пограбоване майно, а надто коней, які в ті часи були не абияким скарбом. В грудні 1760 р. полковник Новослобідського полку М.Одобаш звертався в Кіш з проханням відшукати його коней. На підставі допитів гайдамаків він вважав, що худоба повинна була знаходитись в Коші або в запорозьких зимівниках [23, спр. 77, *арк.72*].

В січні 1762 р. в Січ звертається вже сам генерал-лейтенант І.Хорват, хутір якого було пограбовано. Постраждав від грабунку і його зять - капітан Сабецький. І.Хорват вказував, що всього вкрадено коней на суму 665 рублів. Командир Новосербського корпусу писав, що не повідомить вищі інстанції про участь запорожців у нападі, якщо кошовий докладе зусиль і знайде худобу. А коли коней буде відшукано, за ними в Січ приїдуть двоє офіцерів [23, спр. 9, *арк.124*].

У всіх випадках офіцери потерпали від розбою гайдамаків, але траплялися виключення, коли і самі запорожці могли таке вчинити. Так, у 1765 р. поручник старого Сербського полку Семен Захаров сповіщав Кіш, що у капрала першої роти того ж полку Петра Семенова писарем Самарської паланки Петром Уманцем було викрадено, а потім забито коня [23, спр. 180, *арк.6*].

Як свідчать документи, стосунки між сербськими адміністративно-територіальними одиницями і Запорозькою Січчю з приводу гайдамаччини були досить постійними і неоднозначними. З одного боку сербське керівництво весь час звинувачувало Січ у зв'язках з гайдамаками, потуранні їм. З іншого боку - лише кошовий зі старшиною могли владнати безліч проблем, які з'являлись у жителів Нової Сербії та Слов'яносербії у зв'язку з гайдамацтвом.

Було ще чимало питань, які сербське командування вирішувало спільно з кошовим і старшиною Війська Запорозького. Разом з Кошем Новосербський корпус, полки І.Шевича та Р.Прерадовича повинні були забезпечувати захист краю від зовнішнього ворога. З цього приводу представляє інтерес лист І.Хорвата до Г.Федорова, датований липнем 1765 р. В ньому І.Хорват зазначає, що кошовий про всі прикордонні справи інформує в першу чергу коменданта фортеці Святої Єлисавети і вже від останнього такі новини взнає командир Новосербського корпусу. Знаючи, що Хорват бажав тримати у своїх руках всю владу в регіоні, легко зрозуміти, що такий стан справ його не влаштував: "... доводжу до вашого відома що я і не в цих Задніпровських місцях, а також по Новосербському корпусу і по кордонах тутешніх поселень того в характері милостиво жалуваного мені чину передую до того ж і те розуміти слід що в отриманні мною таких відомостей за найпотрібніше... необхідно знати..." [23, спр.21, *арк.24*]. З такого листа слідує, що з самого початку влаштування колоній, Січ і її старшина мали більшу вагу і вплив в регіоні, ніж Нова Сербія і її керівництво. І.Хорват хотів заручитись підтримкою Січі у справах, які стосувались міжнародних відносин, про що

свідчить навіть манера написання даного листа. Всі листи до кошових Хорват підписував так: "Вашого високоблагородія покірний слуга Іван Хорват " або "Ваш слуга Іван Хорват ". На відміну від інших, вказаний документ підписано: "Вашого високоблагородія мого приятеля доброзичливий слуга Іван Хорват "[23, спр. 21, *арк.* 24]. Навіть цим генерал намагався продемонструвати Кошу своє добре ставлення, взамін за що чекав прихильності від кошового і старшини.

І Січ, і Новосербський корпус та полки Слов'яносербії, як підпорядковані російському урядові адміністративно-територіальні формування, повинні були сприяти безпечній торгівлі в краї. Нова Сербія в середині XVIII ст. стала центром торгівлі на Півдні України. Сюди приїздили купці з Криму, Туреччини, Польщі. У 1775 р. генерал-лейтенант І.Глебов, який на той час обіймав посаду головного командира Новосербського поселення, отримав листа від Ібрагім-паші з проханням забезпечити спокійний проїзд турецьких купців. В свою чергу він надав гарантії безпечного проїзду купцям з Нової Сербії [9, спр. 238, *арк.* 97].

Оскільки головною перепорою для торгівельних зв'язків було гайдамацтво, то саме в Кіш звертались неодноразово коменданти фортеці Святої Єлисавети, командир Новосербського корпусу з проханнями забезпечити купецьким валкам охорону від нападів гайдамаків. У вересні 1762 р. генерал - губернатор Кисва І.Ф.Глебов писав кошовому: "Для кращої на шляху купецтву безпеки влаштувати в пристойних місцях команди і тим командам повеліти проїзжаючі купецькі каравани через небезпечні місця супроводжувати і від гайдамацьких нападів охороняти..." [23, спр.99, *арк.* 163].

Ще один цікавий документ знаходимо в Архіві Коша. В жовтні 1758 р. генерал-лейтенант І.С.Хорват в своєму листі до кошового поміж інших справ вказує: "... відправленому від мене для купівлі про обход дому мого різних бакалійних припасів... купця Петра Томашева аби йому на шляху від злочинних людей грабунку... не послідувало належну кількість надійних людей виділити рівно і під час перебування його Томашева в Січі в необхідних йому допомозі і не залишити і тут прибуваючі з Запорозької Січі в торговому промислі і в іншому без утисків в усьому користуються" [23, спр. 18, *арк.* 77]. З одного боку прохання І.Хорвата має приватний характер, оскільки він клопочеться про безпечне прибуття купця з товарами особисто для себе. З іншого боку - це виглядає як домовленість про допомогу і сприяння в торгівельних справах Новосербського корпусу і Запорозької Січі.

Незважаючи на територіальну близькість і зацікавленність у розширенні торгових зв'язків, Нова Сербія і Слов'яносербія мали епізодичні комерційні зносини з Військом Запорозьким. Це пояснюється тим, що між новоприбулими поселенцями і запорожцями не затухала ворожнеча з приводу земельного питання. Тим більше, що Нова Сербія стала основним конкурентом Січі. Є.О.Загоровський у статті "Запорозько-російська митна політика за часів Нової Січі" пише, що запорожців не влаштовувало те, що Нова Сербія спочатку мала право безмитної торгівлі. А з 1762 р. на кордоні Нової Сербії і Запорожжя було влаштовано митниці у фортеці Святої Єлисавети і в Орлику.[7, 808] Такий акт був надто не вигідний для Січі, яка вела активну торгівлю з Польщею. Проте С.Шамрай вказує, що в 60-х роках XVIII ст. значна частина краму, що продавався Кошем, йшла саме через фортецю Святої

Єлисавети [25, 286]. Козаки вивозили до Польщі худобу, особливо славились запорозькі коні; сіль, яку возили з Криму; хутро, рибу. Таким чином, за часів існування Нової Сербії та Слов'яносербії російський уряд почав брати під певний контроль торгівельні стосунки, які мала Січ здавна з іншими регіонами України, зарубіжними країнами. Пізніше, Новоросійська губернія використовувала налагоджені комерційні зв'язки Запорожжя.

Особливо ворожими були відносини між сербським керівництвом і козацькою старшиною, які змагались між собою за землі, за сфери впливу, за владу в регіоні. Часті непорозуміння позначили і взаємовідносини рядових Новосербського корпусу, полків Шевича та Прерадовича і простих козаків. Але в цілому становище одних і других було досить схожим. Складні умови, в яких опинялись сербські солдати при переселенні описані і сучасниками мемуаристами, і зафіксовані документально, про що йдеться в нашій монографії. Запорозька ж Січ в той період переживала також досить непрості часи. Все більш явним ставало розшарування серед козацьких мас. Старшина зосереджувала в своїх руках значні матеріальні багатства, отримала владу. Велика маса козаків, так звана "голота", "сірома" не мала практично нічого. Багато хто з них наймитував за межами Січі, чумакував, займався промислами. Представники саме цієї соціальної верстви ставали членами гайдамацьких загонів. Н.Д.Полонська-Василенко пише, що з огляду на вказані обставини "... не могло бути на Запорожжі ні єдиності, ні братерства, не могло бути й "монолітності" [15, 131]. Саме такі козаки приймали в свої курені, пускали до себе в зимівники втікачів з інших регіонів України. Траплялись серед цих втікачів і військові з сербських полків. В "Архіві фортеці Святої Єлисавети" навіть декілька справ присвячені даній проблемі. Спочатку ордери на пошуки втікачів давались лише в полках Новосербського корпусу, в гарнізоні фортеці [9, спр. 723-731, *арк.* 50-55]. Але згодом прохання про пошуки і повернення втікачів з сербських полків почали надходити в Кіш. Так, у липні 1758 р. в канцелярію Війська Запорозького надійшла промеморія зі Слов'яносербії, з якої слідує, що з полку Шевича втекло п'ять гусарів. Давались прикмети всіх втікачів і висловлювалось прохання сповістити скрізь по зимівникам аби втікачів виявили і затримали [23, спр. 18, *арк.* 58, 67].

У жовтні того ж року з подібним проханням звернувся і генерал-лейтенант І.Хорват. З його полку втекло 2 гусари і до Хорвата дійшли відомості, що втікачі ніби-то в Січі спочатку були закуті в залізо, а потім відпущені. Тому командир Новосербського корпусу направляв на Січ офіцера, який під конвоєм мав привести їх в Нову Сербію [23, спр. 18, *арк.* 77].

Коли в Коші отримували подібні прохання, одразу ж з канцелярії Війська Запорозького давались повідомлення "панам полковникам", які повинні були пильнувати, чи не з'явиться хтось з утікачів в землях їх відомства. Так, коли з полку Р.Прерадовича втік з-під варті капрал І.Сербуль, про його пошуки Січ відсилала ордери кодацькому, самарському, інгульському полковникам [23, спр. 92, *арк.* 9, 12].

Зі схожими справами до Коша звертались і керівники інших військових частин – коменданти фортеці Святої Єлисавети, командири інших полків, які розміщувались в регіоні [23, спр.18, *арк.* 110; спр.92, *арк.* 15, 20].

Те, що вищі чини Нової Сербії і Слов'яносербії мали надію саме в Запорозжжі відшукати втікачів, не було безпідставним. У вересні 1760 р. з фортеці Святої Єлисавети сповіщали, що підпрапорний Степан Письменний зі слободи Верблюжки з усім своїм господарством і худобою перейшов в запорозькі "дачі" і там залишився на проживання. Командування фортеці просило вислати названого підпрапорного назад і "надалі таких перебіжчиків нізащо не приймати"[23, спр.18, *арк.* 39].

Таким чином, командування різних частин, особливо Новосербського корпусу і військових одиниць Слов'яносербії, виявляло неабияку зацікавленість в людях, що було складовою службових обов'язків вищих чинів. Але іноді відмічався ще й особистий інтерес. В червні 1758 р. Кіш отримав промеморію зі Слов'яносербії, в якій кригцалмайстер Селіщев просив допомогти розшукати його кріпаків. Голова Слов'яносербської комісії А.Фліверок посилав у Січ своїх підлеглих і писав: "... вимагається щоб у пошуках вищеописаних втікачів в Запорозьких вольностях по зимівникам зазначеним останнім козакам повелено б було дати дозвіл..." [23, спр. 18, *арк.* 53]. Якщо ж відіслана команда не знайде втікачів, то і надалі запорозжці нехай пильнують і коли знайдуть їх і доправлять в Слов'яносербію, отримують від Селіщева винагороду.

Зібраний нами матеріал показує різнобічність сусідських стосунків між Військом Запорозьким і сербськими адміністративно - територіальними одиницями. Крім поземельних претензій, сама Січ не мала до Нової Сербії та Слов'яносербії практично ніяких справ. Сербські військові ж, незважаючи на своє вороже і зневажливе ставлення до запорозжців, власне життям були змушені вступати з ними в різного порядку стосунки.

Отже, іноземні війська були викликані в Росію, щоб стати міцним і надійним захистом для південних кордонів імперії, щоб закріпити ці землі остаточно за Росією. Проте, розглянуті документи свідчать, що новоприбулі полки не вирізнялись ні достатньою військовою підготовкою, ні дисципліною. Постійно, раз за разом зверталось командування сербських полків за допомогою до запорозжців. Запорозькі козаки викликались охороняти будівництво фортеці Святої Єлисавети, кордони Новосербського поселення, допомагали влаштовуватись ротам полків І.Шевича та Р.Прерадовича. Разом з іншими військовими частинами регіону вони повинні були вести боротьбу з гайдамацтвом і в цьому напрямку старшина докладала чимало зусиль. Сербське сусідство не подобалось козацтву, але постійні нападки місцевих російських чинів, незадоволення уряду змушувало Січ виконувати накази І.Хорвата, І.Шевича, Р.Прерадовича, комендантів фортеці Святої Єлисавети.

Волею долі (чи все ж таки уряду) Нова Сербія і Слов'яносербія об'єктивно відіграли свою негативну роль в історії наступу Російської імперії на права і "вольності" Запорозжя. Після того, як вони були реорганізовані і ввійшли до складу Новоросійської губернії в 1764 р., російський уряд, зміцнивши повністю свої позиції на Півдні України, повів остаточний наступ на Запорозжя. І з цього приводу згадуваний нами Олександр Пищевич напише : "Такова Россия для бродяг: кто бы смел подумать в прежние времена сказать запорожцам, что их милая Сечь будет со временем принадлежать жиду (Штиглицу)!"[18, 121]

Здається, що тут наявна і оцінка сербської долі в новій батьківщині: всі ці переселенці для уряду були такими ж “бродягами”, долі яких ніщо не значили у порівнянні з імперським державним інтересом і це в кінці кінців урівняло на терезах історії колишніх сусідів – суперників.

Бібліографічні посилання:

1. Андриевский А. Материалы по истории Запорожья и пограничных отношений (1743 - 1767 гг.) // ЗООИД. – 1894 – Т. 16. – С. 197 – 220.
2. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. – К.: Дніпро, 1991.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 1684. Екатеринославская губернская архивная комиссия. Оп. 2. – Спр. 122. Канцелярия Новосербского корпуса.
4. Эварницкий Д.И. Источники для истории запорожских казаков. – Владимир, 1903. – Т. 2.
5. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб, 1888.
6. Загоровский Е. Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке // Военно-исторический вестник. – 1913. – Кн. 1. – С. 63 – 85.
7. Загоровський Є.О. Запорозько- російська митна політика за часів Нової Січі // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1927. - № 51. – С. 806-810.
8. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ). - Ведомости по истории городов и селений Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерний. – I. 8219. Екатеринославская губерния. Славяносербский уезд.
9. ІР НБУ. – Ф. IX. Архів фортеці Святої Єлизавети.
10. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Кіровоградська область / Редкол. тому Сиволап Д. С. (гол. ред.) та ін. – К. : Вид. АН УРСР, 1972.
11. Історія міст і сіл УРСР. В 26 т. Луганська область / Редкол. тому Пономаренко Ю. та ін. – К. : Вид. АН УРСР, 1968.
12. Історичні пісні. – К.; Вид. АН УРСР, 1961.
13. Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке. – К, 1992.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. Изд. 1-е. – Т. 14.
15. Полонська – Василенко Н. Д. Історія України: У 2 т. – Т. 2. Від середини XVII ст до 1932 р. – К. : Либідь, 1992.
16. Посунько О. М. До історії гайдамацького руху у 50 – 60-х роках XVIII ст. // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. Збірник наукових праць. Вип. 2. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С.61 – 74.
17. Посунько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії – Запоріжжя, 1998.
18. Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – С.112-128.
19. Сенатский Архив. – Спб, 1907. – Т. 9, 10.
20. Скальковский А. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. 1733 – 1768. – Одесса. 1845.
21. Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Перекл. з рос. Т. С. Завгородньої. – Дніпропетровськ, 1994.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). - Ф. 59. Київська губерньська канцелярія.
23. ЦДІАК. – Ф. 229. – Архів Коша Нової Запорозької Січі. - Оп. 1.
24. ЦДІАК. – Ф.1413. – Слов'яносербська комісія, керована таємним радником Фліверком у справах сербських переселенців в м. Слов'яносербську. – Оп. 1.
25. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина і Лизаветщина) // ЗІФВ. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207 – 302.
26. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизаветы // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548-593.